

KAM DNES ZAMĚŘIT SOCIOLOGICKOU IMAGINACI? ÚVAHA O PROBLÉMECH SOUDOBÉ SOCIOLOGIE 60 LET PO VYDÁNÍ MILLSOVY STĚŽEJNÍ PRÁCE

JIŘÍ ŠUBRT

Katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

E-mail: jiri.subrt@ff.cuni.cz

Charles Wright Mills se ve své knize *Sociologická imaginace* (1967 [1959]), která bývá často označována jako jeho teoretický odkaz, zabývá – poněkud zjednodušeně řečeno – třemi tematickými okruhy. Tím prvním je vztah biografie a historie, čili problematika propojení malých a velkých dějin, resp. otázka individuálních životů a jejich sociální podmíněnosti. Druhý tematický okruh představuje problémem realizace základních společenských strukturálních proměn, které jsou podle tohoto autora nezbytným historickým předpokladem humanizace lidských osudů. Třetí okruh je pro Millse dán tím, že – jak konstatuje – velká část sociologického bádání se v jeho době zabývá věcmi nepodstatnými, a navíc často vědomě slouží mocenské elitě. Tento třetí okruh je spojen s kritikou dvou dobových směrů americké sociologie, které jsou v jeho díle označeny jako a) „velké teorie“ (jde o Parsonsovu teoretickou koncepci, které Mills vytýká formalismus, jenž je vzdálen skutečné sociální realitě a nedokáže porozumět lidským osudům); b) „abstraktní empirismus“ (v principu se jedná o Lazarsfeldův model sociologického výzkumu, který podle Millsova názoru nedokáže – a ani se o to nesnaží – zachytit podstatné otázky sociálních struktur a mocenských vztahů a porozumět jim). K překonání uvedených problémů má sloužit pěstování sociologické imaginace, která má napomoci k dosažení intelektuálního mistrovství, jehož problematice věnoval Mills závěr své knihy.

V naší úvaze se pokusíme na Millse volně navázat v tom směru, že pohlédneme z kritické perspektivy na soudobou sociologii a položíme si otázku, jaké badatelské přístupy absentují v soudobé sociologii – 60 let poté, co byla vydána jeho zásadní práce. Nebudeme se vracet k Millsovým tématům, ale zaměříme se millsovským pohledem na to, jak se západní sociologie vyvíjela po jeho smrti, abychom mohli nastínit naši představu o tom, která oblast sociologického myšlení dnes vyžaduje zvýšenou pozornost a velkou dávku sociologické imaginace.

Východiskem pro tuto úvahu se stane antinomie, které se autor této úvahy věnoval ve svých předchozích pracích, a již spojil s pojmy individualismus a holismus (Šubrt, 2015, 2019). Dualismus, o který se jedná, nastíníme na tomto místě jen velmi stručně a tezovitě, protože hlavní otázka, kterou se chceme dále zabývat, je sice s tímto problémem spojená, ale nelze ji na něj redukovat. Připomeňme tedy, že v individualistickém výkladu se stává výchozím bodem sociologického myšlení jednající individuum, které bývá mnohdy označováno jako aktér, a jeho jednání, jemuž je vždy vlastní určitý smysl nebo význam. Individualistické stanovisko přisuzuje primát subjektivitě, suverénní,

svobodné individuální vůli, která se uplatňuje v jednání lidských jedinců. Holismus je naopak názorem, který říká, že celek je více než suma částí, ze kterých se tento celek skládá. V sociologickém pojetí to znamená, že společnost je víc než jen prostý souhrn jednotlivců. Individuální jednání není v holistické perspektivě nahlíženo jako výsledek suverénního rozhodování jednotlivce, nýbrž jako důsledek společenských (funkcionálních) tlaků, kterými společnost na lidské jedince působí, a ti se jim podřizují. Dějiny sociologie 20. století ukazují, že obě výkladové linie představují životaschopné badatelské strategie, které se přetrafovaly do mnoha konkrétních podob, do řady různých sociologických škol a směrů.

Individualismus se během 20. století rozvíjel ve dvou odlišných směrech, z nichž oba nicméně – v té či oné míře – spjatí své východisko ve weberovské teorii jednání. Prvním z nich jsou utilitaristické koncepce, ve kterých je člověk nahlížen jako homo oeconomicus, jehož projevy je možné posuzovat jako účelově racionální jednání, jehož snahou je dosáhnout s minimálními náklady maximálního zisku. K reprezentantům tohoto typu myšlení patří teorie směny – George C. Homans (1961) a teorie racionální volby – James S. Coleman (1994), Gary S. Becker (1982 [1976]), Raymond Boudon (1980), Hartmut Esser (1993) aj. Druhým směrem je interpretativní (hermeneutická) sociologie, v níž je představa o lidském jedinci spojena s individuálním jednáním, které je vedeno anticipovaným smyslem či významem (*meaning*), a které má ve své podstatě především povahu řečové komunikace (komunikativního jednání) a symbolické interakce, v nichž je tento *meaning* formován, předáván a měněn. Jedná se o poměrně široký proud sociologického myšlení, ve kterém se setkáváme s fenomenologickou sociologií – Alfred Schütz (1960 [1932]), etnometodologií – Harold Garfinkel (2002 [1967]), symbolickým interakcionismem – George H. Mead (1967 [1934]), Herbert Blumer (1969), dramaturgickým přístupem – Erving Goffman (1959) aj.

Pokud jde o holistické přístupy, jedná se zde především o teorie, ve kterých se pracuje s pojmy systém, struktura a funkce. Patří sem strukturalismus a poststrukturalismus – Claude Lévi-Strauss (1986 [1958]), Michel Foucault (2007), funkcionalismus – Bronislaw Malinowski (1990 [1939]), Alfred Radcliffe-Brown (1990 [1935]), neofuncionalismus – Jeffrey C. Alexander (1988), systémová teorie – Richard Münch (1989), Niklas Luhmann (1984) a teorie sítí – Ronald S. Burt (1992), Mark S. Granowetter (1974). Holistický charakter mají také nejrůznější přístupy historické sociologie, a to bez ohledu na to, zda je jejich východisko marxistické – Immanuel Wallerstein (1974), anebo funkcionalistické – Shmuel Eisenstadt (1963).

Je nutné dodat, že během 20. století se objevilo také nemálo sociologů, kteří se pokusili antinomii individualismu a holismu překonat. Jako první to byl Talcott Parsons (1966 [1937]), který se ve své práci *Struktura sociálního jednání* snažil vzájemně propojit ideje Webera a Durkheima. Později to byl Norbert Elias (1991), Peter L. Berger a Thomas Luckmann (1989 [1966]), Jürgen Habermas (1981a, 1981b), Pierre Bourdieu (1998), Anthony Giddens (1997 [1984]), Roy Bhaskar (1978), Margaret Archer (1995), Bruno Latour (2005), Luc Boltanski a Laurent Thévenot (2007), a mnozí další.

I když by se nyní mohlo zdát, že vzhledem k uvedené antinomii jsou síly zástupců jednotlivých proudů sociologického myšlení vyvážené, není tomu tak. Stoupenci individualistických přístupů mají v zásadě silnější pozice, a to mimo jiné i proto, že dnes mnozí příslušníci sociologické komunity mlčky sdílejí určité zjednodušené předpoklady, které

byly (otázkou je, jak korektně?) odvozeny z některých široce uznávaných a respektovaných paradigmat individualistické povahy. Tyto zjednodušené a zjednodušující předpoklady obvykle nebývají v sociologických textech a diskusích zcela explicitně formulovány, ale přesto o sobě dávají vědět, a to zejména tak, že jsou – většinou nikoli zcela přehledně, a spíše implicitně – zasazovány do rámce diskusí na určitá konkrétní sociologická témata.

Jedním z takových populárních a rozšířených názorů je představa o jedincích, kterým je z jejich lidské podstaty vlastní, že mají své individuální plány, záměry a cíle (jakoby od počátku) v hlavě, a ty pak – v okamžiku, kdy se dostávají do kontaktu s druhými jedinci – začínají prosazovat a realizovat. Dalším zjednodušujícím předpokladem je to, že sociální realita se začíná vytvářet v okamžiku, kdy se náhodou setkají dva jedinci, kteří spolu zapředou rozhovor, z něhož pak, jakoby mimochodem, vznikne něco vyššího, co má povahu jakéhosi dílčího elementu celku, kterému říkáme sociální řád. Třetí oblíbenou představou – která je s předchozími dvěma kompatibilní – je, že všechny, tedy i ty nejsložitější sociální celky je možné nahlížet a vysvětlovat, jako by byly poskládané a poslepované z jednotlivých mikrosituací, přičemž tyto mikrosituace jsou obvykle nahlíženy jako konverzace, v jejichž průběhu dochází ke vzájemnému vyjednávání, v jehož rámci dochází ke konstrukci sociální reality.¹

Individualistické východisko ovšem není v sociálních vědách zdaleka tak neproblematické, jak by se mohlo na první pohled zdát. Každý z nás si v té či oné míře uvědomujeme, že sociální svět, ve kterém žijeme, není tvořen jen těmi blízkými, kteří nás každodenně obklopují, ale že do něj patří i ti vzdálenější druzí – viz Meadovo (1967 [1934]) pojetí zobecněných druhých (*generalized other*), nebo Schützův (1960 [1932]) koncept *Nebennensch* (*collateral man*), které neznáme a asi nikdy nepoznáme, ale oni přesto mohou velmi významně náš individuální život ovlivňovat (např. jako producenti potravin nebo výrobci zbraní, jako naši zahraniční spojenci či jako nepřátelský stát).

Ale nejde jen o tyto vzdálenější druhé, kteří vytvářejí nejrůznější typy sociálních uskupení. Jedná se o to, že vedle těchto kolektivit existuje to, co lze spolu s Bergerem s Luckmannem označit jako „externalizaci“ projevů lidského jednání. Tato externalizace může nabývat charakter společenských útvarů nadindividuální povahy, které mohou mít různou podobu. Může se jednat nejen o menší nebo větší skupiny lidí, ale může jít také o – řečeno s Norbertem Eliasem (1991) – o figurace, spojené s jevy, které způsobují, že lidští jedinci se vůči sobě navzájem dostávají do různorodých, často velmi složitě strukturovaných vztahů, které mají podobu vzájemného proplétání, a které svým charakterem mohou být neutrálního, kooperativního, soutěživého či konfliktního charakteru. Vztahy takto vytvořené mohou mít – jak říká Coleman (1986, s. 1324–1327) podobu konfigurací, jaké představuje trh, sociální hierarchie, systémy důvěry, komunikační struktury, a v neposlední řadě také demografické struktury reprodukce a migrace. Podstatné je, že jsou to vztahy, které mají velmi často ustálenou (dokonce je možné říci reifikovanou) povahu, tedy jsou zformovány jako instituce, resp. sociální struktury – mají podobu ur-

¹ Dodejme, že tato představa o dominantním (a v některých koncepcích i vylučném) postavení řečových aktů a verbální komunikace při utváření a reprodukci sociální reality je v soudobé sociologii značně populární a rozšířená, přesto ale existují i jiné přístupy, které v otázce formování sociální reality sledují jiné typy jednání. V ekonomicky orientovaných koncepcích (viz např. práce Immanuela Wallersteina) je za hlavního hybatele společenských procesů považována výroba a směna, v konfliktualisticky zaměřených studiích (např. u Charlese Tillyho [1990] nebo Michaela Manna [2012/1986]) je to boj a ozbrojená násilí.

čitých trvalých principů, jejichž součástí jsou uznávané hodnoty, normy a s nimi spojené sankce. Tyto struktury lze definovat jako pravidla,² na něž se vážou určitá očekávání, která umožňují hovořit o „strukturách očekávání“.

Tímto způsobem se formují určité jevy, resp. oblasti společenského života nadindividuální, holistické povahy. K takovým jevům patří náboženství, morálka, právo, umění, věda, výroba, politika, armáda atd. Aby se tyto oblasti mohly reprodukovat ve svém trvání, aby se udržely jejich struktury a příslušné mechanismy v chodu, musí být reprodukovány soubory lidských jednání, které mají charakter hraní rolí (náboženství je udržováno kněžími a věřícími, umění umělci a milovníky umění, věda vědci a lidmi z praxe...). Tyto jednotlivé oblasti, které se postupně vyvinuly, vydělily a specifikovaly na principu toho, čemu Spencer říká sociální diferenciaci, vyžadují, aby se jejich udržování a reprodukci v čase věnoval značný počet jedinců, kteří v jejich rámci hrají specifické role.

Často se ovšem v sociologii zapomíná na to, že k sociálním skutečnostem nadindividuálního charakteru patří také nejrůznější jevy materiální povahy a s nimi spojené technologie a postupy. Jedná se o zdroje materiálu a energie důležité pro lidskou reprodukci, výrobní nástroje, prostředky sloužící k pohybu, ničení i ochraně, instrumenty sloužící k rozšíření možností pro lidské myšlení, paměť a komunikaci, věci uchováující hodnoty a bohatství, předměty symbolické a estetické povahy, ale také odpadní produkty lidských aktivit, které mohou znamenat pro lidský život ohrožení.

Problém individualistické perspektivy spočívá konečně také v tom, že v sociální realitě narážíme na řadu jevů a procesů (pokud je ovšem chceme vidět a jsme ochotni je vidět), které jsou v takto orientované perspektivě obtížně zachytitelné a vysvětlitelné. K těmto jevům patří kultury, civilizace, státy, regiony, města, sociální třídy, armády, průmyslové podniky atd. Tyto jevy obvykle zachycuje a zkoumá holisticky orientovaná sociologie, jež pro jejich označení rází často výraz sociální systémy. Jsou to celky, které bývají převážně spojovány s makroúrovní (někdy ale také i s mezo-úrovní), a pro které je v principu absurdní si je představovat jen jako řetězce nekonečných konverzací. Nejedná se o jevy, které vznikají jako výsledek vztahů mezi *ego* a *alter ego*, anebo mezi několika málo jedinci uvnitř malých sociálních skupin, nýbrž jedná se o fenomény, které se stávají výsledkem určitých složitých vztahů, do kterých je postupně nebo naráz zapojováno v čase a prostoru velké množství jedinců, kteří se obvykle všichni navzájem ani nemohou znát.

Přestože lze v soudobé sociologické literatuře najít názor, že všechny makrosociální jevy lze v principu vysvětlit tak, že se pochopí jako rozsáhlé celky složené z mikrosociálních jevů, soudíme, že tuto představu nelze neproblematicky přijímat, neboť z hlediska holistické perspektivy jsou sociální celky něčím, co nelze vysvětlit z povahy samotných mikrosociálních jednotek (tj. lidských jedinců, jejich akcí a interakcí). Vycházíme z předpokladu, že makrosociální realita má své vlastní principy, které mají celostní, nadindividuální charakter, a nelze je proto objasňovat na základě analýzy jednotlivostí. Pro pochopení toho, co máme na mysli, je důležité zaměřit nyní pozornost

² Bourdieu, ale také Giddens charakterizují – i když každý poněkud jiným způsobem – struktury jako pravidla a zdroje. Bourdieu (1998) přirovnává pravidla k (herním) pravidlům, podle kterých se odehrávají procesy (hry) v příslušném sociálním poli. Zdroje spojuje s konceptem kapitálů v plurálu (jedná se o kapitál ekonomický, kulturní, sociální, symbolický aj.). Giddens (1997 [1984]) rozlišuje interpretativní a normativní pravidla (*interpretative rules, normative rules*) a autoritativní a alokativní zdroje (*authoritative resources, allocative resources*).

na jeden charakteristický rys procesů, které probíhají na makrosociální úrovni, a tím je jejich latence.

Manifestní a latentní jevy na makrosociální úrovni vznikají: a) v důsledku jednání lidských kolektivit (lidských skupin nebo mas); b) pod vlivem jednání určitých jednotlivců, jejichž činy mají široký dopad a mohou ovlivnit sociální realitu v rozsáhlém měřítku – náboženští vůdci, politikové, vojevůdci, průmysloví a obchodní magnáti, špičkoví umělci apod.; c) jako reakce systémové povahy na pohyby a změny, ke kterým na této úrovni dochází. V konkrétních případech jsou často tyto tři příčiny vzájemně propojené.

Pokud budeme chápat formování sociálních systémů jako výsledek specifických způsobů kumulace efektů lidského jednání v manifestní a zejména v latentní rovině, pak bude vhodné začít naše úvahy u typů a oblastí lidského jednání, a to i přesto, že samy systémy mají holistickou povahu, která je ze samotného jednání lidských jedinců nevysvětlitelná. Taková úvaha je užitečná, jelikož nám může pomoci ukázat na oblasti sociální reality, ve kterých se lze s latentními efekty systémové povahy setkat.

Začneme tím, že si připomeneme, že existenci systémů dával do souvislosti se sociálním jednáním (i když každý poněkud jiným způsobem) T. Parsons (1966 [1951]) i N. Luhmann (1984). U Luhmanna dochází k významnému posunu v okamžiku, kdy prohlásí, že základní stavební jednotkou sociálních systémů jsou komunikace. Vazba na koncept jednání však u něj zůstává i poté určitým způsobem zachována, a to minimálně proto, že komunikace lze analyticky na jednotlivá jednání rozložit. Příbuzným k Luhmannovu pojetí komunikace je koncept směny. To, co Parsons označuje výrazem generalizovaná média, je nutné chápat především jako média směny (u Parsonse slouží – podobně jako u Luhmanna – ke směně/komunikaci uvnitř jednotlivých subsystémů, ale – na rozdíl od názoru německého sociologa – jsou využitelná i ke směně/komunikaci mezi těmito odlišnými subsystémy navzájem). Na spojitost mezi komunikacemi a směnou upozorňuje z poněkud odlišné perspektivy i představitel jiného směru, francouzského strukturalismu, Claude Lévi-Strauss, který hovoří o třech základních typech směny v archaických společnostech (směně žen, ekonomické směně a směně informací), na které lze podle jeho názoru nahlížet jako na tři rozdílené typy komunikací. Dodejme však, že podle našeho názoru samotný koncept komunikace ani jemu příbuzný koncept směny stále ještě nepředstavují dostatečné východisko k vysvětlení systémových efektů, které mají makrosociální, holistickou a latentní povahu. Abychom tyto efekty mohli vysvětlit, je nutné postoupit minimálně ještě o jeden krok dále. Jinak řečeno – pokud máme vysvětlit, jakým způsobem funguje na trhu vztah mezi nabídkou a poptávkou, nemůžeme to vysvětlit ani z individuálních aktů jedinců, kteří na tomto trhu pohybují, ani z povahy jednotlivých směnných (popř. komunikačních) aktů. Abychom mohli tyto systémové jevy vysvětlit, musíme vzít na zřetel ještě to, co označujeme výrazem „kumulativní“ efekty, neboť teprve z určité kumulace jednotlivin (tedy individuálních jednání a interpersonálních komunikací) mohou vzniknout jevy nadindividuální, holistické povahy.

Na tomto místě bude vhodné položit si otázku, o jakých typech jednání lze v sociologii uvažovat, protože právě tato jednání mohou vést k emergenci zmiňovaných kumulativních efektů. Kniha *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory* (Šubrt, 2019, s. 160) podává přehled osmi analyticky odlišitelných typů jednání, z nichž každé je spojeno s určitými interakcemi, strukturami, pravidly, zdroji a institucionálními řády, a nyní navíc můžeme dodat, že také reprezentují osm

navzájem odlišitelných oblastí, ve kterých se mohou emergentní jevy latentní kumulativní povahy objevovat. Jedná se o následující oblasti jednání: a) biologická reprodukce, b) sociální reprodukce, c) práce a směna, d) výkon moci a řízení, i) intelektuální činnost, j) legální jednání, k) úsilí o sebezpřesáhnutí, l) hra. Ne všechny tyto oblasti jsou pro jednotlivé sociální vědy stejně důležité a významné. Z hlediska sociologie orientované na makrosociální jevy a jejich dlouhodobou vývojovou dynamiku lze za nejvýznamnější považovat tři oblasti, které Ernest Gellner (1988) symbolicky označuje výrazy *Pluh, meč a kniha*, a které představují práci, boj a produkci vědění. Lze nepochybně souhlasit s Gellnerem, že tyto tři typy aktivit jsou základními strukturotvornými silami, které se uplatňují v lidských dějinách. Lidé se mohou snažit dosáhnout v jednotlivých oblastech jednání určitých kumulativních efektů záměrně, sledující nějaký společný cíl nebo projekt (např. stávka, sbírka apod.), nás ale nyní zajímají především takové případy, které mají latentní, nezáměrnou povahu. Proto si na tomto místě položíme otázku, jaké jsou příčiny formování, vzniku a fungování těchto systémových procesů, zejména těch, které probíhají latentním způsobem na makroúrovni sociální reality, jaké povahy jsou latentní mechanismy, které vznikají v důsledku určitých efektů, způsobených kumulací aktů lidského jednání a vzájemných interakcí.

Dodejme, že v latentních jevech můžeme často odhalit jejich určitou vnitřní logiku, která jim ale nebyla lidmi, ani nikým jiným implementována záměrně. Tato logika o sobě dává vědět tím způsobem, že představuje určité uspořádávající principy a pravidla. Z hlediska strukturalismu bychom mohli hovořit o těchto principech a pravidlech jako o strukturách, ovšem mnohé z těchto principů a pravidel fungují dynamickým způsobem a v čase se proměňují, takže se pro jejich teoretický popis zdá být vhodnějším koncept systému. Logika, resp. principy a pravidla, které takto vznikají, se viditelným způsobem obvykle uplatňuje v reakci na problémy, jež se „vynoří“ v okamžiku, kdy se v dané oblasti objeví nějaká nová situace nebo událost, a to nejčastěji takového rázu, že jsou narušena určitá, doposud existující očekávání, zvyklosti, proporce, event. rovnováha,³ což vyvolává snahu, respektive nutnost na to nějakým způsobem reagovat, neboť jinak se mohou objevit takové efekty (krize, kolapsy), které ohrozí další průběh reprodukce sociálního života. Zkusme proto nyní vyjmenovat některé základní situace, ve kterých se tyto latentní mechanismy mohou projevit.

Mnohé manifestní záměry, snahy a aktivity individuálních a kolektivních aktérů jsou doprovázeny určitými latentními efekty, které můžeme spolu s Mertonem označit jako nezamýšlené důsledky záměrného lidského jednání. Manifestní a latentní efekty mohou být v těchto procesech vzájemně provázané, a to někdy až nepřehledným způsobem. Latentní efekty mohou přinášet pozitivní, funkční efekty a tím uvedené manifestní úsilí ještě více posilovat, ale mohou mít také disfunkční charakter, jež může toto úsilí provázet v různé míře a intenzitě, a to dokonce takové, že původní pozitivní intence je těmito nezáměrně vyprodukovanými disfunkcemi zcela popřena. Reflexe živelného působení takových disfunkčních sil byla v minulosti spojována s takovými pojmy jako např. „ironie dějin“ (Hegel), „odcizení“ (Marx), či „zvrácené efekty“ (*effets pervers* [Boudon, 1977]).

K základním symptomům, které nás přivádí na stopu latentních projevů, je neplánovaný a nechtěný pokles nebo růst nějakého jevu nebo hodnoty, o kterých lze uvažo-

³ V ekonomice je takové narušení proporcí označováno jako krize.

vat na matematické úrovni jako o závislé veličině.⁴ Tato veličina může být závislá na: a) jevu přírodní povahy vyvolaném přírodními silami (např. ubývání vodních zdrojů); b) jevu přírodní povahy způsobeném předchozí lidskou aktivitou, ať už naší vlastní, anebo jiné lidské skupiny/společnosti (např. eroze půdy); c) jevu sociální či kulturní povahy způsobeném předchozí manifestní či latentní aktivitou naší vlastní lidské skupiny/společnosti (např. nárůst zločinnosti); d) jevu sociální či kulturní povahy způsobeném manifestní nebo latentní aktivitou nějaké jiné lidské skupiny/společnosti (např. nárůst nepřátelských postojů). V případě, že se tyto jevy objevují jako nějaká nová událost, hovoříme o jejich emergenci.

Procesy, které jsou takovou emergentní událostí jakoby nastartovány, se mohou lišit jak z hlediska velikosti prostoru, na kterém se odehrávají, tak i délky času, po který probíhají (krátkodobé, dlouhodobé), a rychlosti. Samotný průběh změn v čase může mít lineární či nelineární podobu, již lze rozpoznat a vyjádřit jako určitý trend. Slovně mohou být tyto trendy charakterizovány jako vzestup nebo pokles, posilování či oslabování, rozšíření a zúžení, úbytek a nárůst, zisk resp. ztráta. Specifickým jevem sociální dynamiky je periodická cyklicita, která se zřetelně objevuje v ekonomickém systému (hospodářské cykly) jako střídání vzestupů a poklesů. Různé procesy mohou být různě rychlé či pomalé, mohou zrychlovat či zpomalovat, mohou narážet na nejrůznější překážky, a mohou také úplně ustát. Každý takový trend potřebuje pro své trvání určitou energii a zdroje, kterou v případě systémových mechanismů sociální povahy dodávají různé typy lidských aktivit (práce, boj, produkce vědění). V některých případech může mít kumulace těchto prvků či veličin charakter prostého načítání jednotlivých efektů lidského jednání či interakcí (v procesech odehrávajících se v ekonomickém systému na trhu je takové načítání usnadněno tím, že je všechno převedeno na společného jmenovatele, kterým jsou peníze), v jiných případech musí tyto dílčí efekty projít určitým posouzením (selekcí), které neprovádí samotný systém jako nějakou vlastní systémovou operaci, ale ti, kteří ho v určitých pozicích, jako hráči klíčových specializovaných rolí systémových expertů, zastupují – to je případ systému vědění a jeho subsystémů – náboženství, vědy, umění atd. Základní otázkou takového (expertního) posuzování je, nakolik jsou nové prvky kompatibilní s již existujícím celkem vědění, které bylo v dané oblasti (subsystému) nakumulováno, a zda je možné, aby tento systém i po zařazení těchto nových prvků fungoval stejným způsobem, jako doposud, anebo zda bude vyžadovat určité – menší či větší, drobné resp. radikální – úpravy.

Nárůst či pokles jedné nebo více veličin v určité systémové oblasti může vyvolat změnu doposud existujících proporcí, respektive disproporce mezi veličinami, které dříve existovaly v nějakých vzájemně stabilizovaných vztazích, a nyní byly tímto způsobem narušeny, což může podnítit další vývoj (i novým, neočekávaným směrem), např. k tomu, že jiný element začne posilovat, a spolu s tím měnit charakter celého systému (v důsledku oslabení jednoho hospodářského odvětví může např. dojít k nárůstu v jiném odvětví, a tím ke strukturální proměně uvnitř celého ekonomického systému). Tyto změny proporcí mohou být spojeny nejen s krizovými jevy, ale i s efekty substituční povahy (záměna něčeho za něco), či implementací nových poznatků, technologií a vynálezů. Lidé jsou

⁴ Vztahy mezi závislými a nezávislými veličinami mohou mít charakter přímé či nepřímé úměry, a mohou mít lineární či nelineární povahu.

mnohdy postavení před nemožnost realizovat staré způsoby jednání, takže jsou nuceni hledat určité nové možnosti (např. odchod na jiné území), což může vést ke změně kvality jejich života (např. proměnou jídelníčku může dojít k určitým důsledkům medicínské povahy, pozitivním i negativním).

Vedle změn kvantitativní povahy je proto nutné brát v potaz i změny kvalitativní. Ty bývají v sociologii mnohdy charakterizovány určitými obecnými výrazy, jejichž úkolem je vystihnout jejich specifický obsah (modernizace, pacifikace, demokratizace, sekularizace, liberalizace, scientizace, militarizace), ale také hodnocení jejich směru (progres, stagnace, retardace, regres). V některých případech (jak už o tom kdysi hovořili Hegel či Marx) může nárůst kvantity vést ke změně kvalitativní povahy (např. početní nárůst věřících může vést k přeměně pronásledované sekty v uznávanou církev). Zásadní úlohu v emergenci kvalitativních změn má ale především lidská invence a vynalézavost, v novověku zejména rozvoj (subsystému) vědy.

Všechny tyto typy jevů se mohou stávat příčinami jiných následných jevů a procesů, jež mohou mít opět svoji manifestní, ale zároveň také latentní rovinu (ubývání vodních zdrojů může např. působit nejen na migrační procesy, ale také na proměny v organizaci a struktuře společnosti). V praxi se navíc setkáváme i s tím, že má řada jevů komplikovanou povahu proto, že na určitou veličinu může současně působit více sil (interakce vyvolané migračními procesy mohou mít současně geografické, demografické, vojenské, ekonomické i kulturní rozměry), ale také proto, že může docházet k nejrůznějším způsobům jejich vzájemného sřetězení (např. k dominovému efektu) či provázanosti. Pokud se dva či více procesů ve svém vývoji podmiňují navzájem, můžeme hovořit o interdependenci (Elias např. považoval za interdependentní proces psychogeneze a sociogeneze). Jestliže se souběžně probíhající procesy navzájem podporují a posilují, můžeme hovořit o synergii. Sociální celky, které označujeme jako sociální resp. společenské systémy, tedy většinou nedrží pohromadě jen díky jednomu typu vazby, komunikace či směny, nýbrž v důsledku mnohonásobné propojenosti jejich jednotlivých elementů. Avšak ani to nemusí vždy zabránit tomu, aby se takové celky neocitly – např. v důsledku určitých závažných disproporcí způsobených změnou jednoho klíčového faktoru – v kolapsu a nezačaly se rozpadat.

Mnohé procesy systémové povahy se ve společnosti odehrávají živelným způsobem, ale mnohé z nich vyžadují, aby byly někým – nějakými lidskými aktéry v postavení vůdců (*leaders*) či expertů – kontrolovány a regulovány. Jde zejména o procesy na makrosociální úrovni, které mají charakter začleňování a vyčleňování, eventuálně spojování a rozdělování, resp. diferenciací (případně bifurkací). Diferenciační tendence jsou vyvolávány nejen sledováním kritérií kompatibility či inkompatibility, ale z evolučního hlediska především tendencí k redukci komplexity (jak o tom hovoří Luhmann), tzn. rozčleňováním příliš složitých a nepřehledných systémových celků na dílčí, specializované části (subsystémy). Tyto procesy lze velmi dobře demonstrovat na subsystémech, které reprezentují různé oblasti lidského vědění.

Dvěma tradičními kategoriemi sociologického myšlení je konsenzus a konflikt. Už od dob Comta jsou za dvě základní konsenzuální síly považovány kooperace, založená na dělbě práce, a náboženská víra, z níž vycházejí základní společně sdílené hodnoty a normy. Spolupráce může být živelná, ale velmi často vyžaduje úsilí věnované její koordinaci, sladování a harmonizaci. Konflikty se mohou týkat nejen mocenské, ale i ekono-

mické (konkurence) a ideové oblasti;⁵ a také ony mohou probíhat živelně, ale velmi často mají vysoce organizovanou podobu. Řízení a průběh procesů konsenzuální i konfliktní povahy je na makrosociální úrovni ovlivňován různými latentními silami, ale je zároveň spojen s představami, záměry a cíli, které jsou formulovány na manifestní úrovni. Důležité je, že prakticky žádné manifestní úsilí se neobejde bez lidských aktérů, kteří jsou schopni kolektivní záměry a cíle formulovat a prosazovat. Jsou to aktéři v postavení společenských vůdců, kteří jsou velmi často situováni na vrcholných pozicích sociálních hierarchií, ale mohou být také např. v pozici vůdců opozičních hnutí či rebelů. Manifestní charakter mají zamýšlené výsledky jimi vedených kolektivních akcí, v latentní rovině se naproti tomu projevují nezamýšlené důsledky. Dodejme, že bez zřetele právě k těmto aspektům sociálních procesů nelze, jak se domníváme, Millsovy otázky po vztahu mezi individuálními osudy a velkými dějinami a na prosazení strukturálních proměn společnosti adekvátně teoreticky uchopit a porozumět jim. Pokud bychom tedy měli na konci položit otázku, jakým směrem je žádoucí v dnešní době zaměřit a rozvíjet sociologickou imaginaci, pak odpověď – podle našeho soudu – bude znít: na makrosociální jevy, které se vyznačují holistickou, latentní, systémovou povahou.

LITERATURA

- Alexander, J. C. (1988). *Neofunctionalism and After*. Malden: Blackwell.
- Archer, M. S. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becker, G. S. (1982). *Der ökonomische Ansatz der Erklärung menschlichen Verhaltens*. Tübingen: Mohr.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1989). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday / Anchor Books.
- Bhaskar, R. (1978). On the Possibility of Social Scientific Knowledge and the Limits of Naturalism. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 8(1), 1–28.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Boltanski, L., & Thévenot, L. (2007). *Über die Rechtfertigung: Eine Soziologie der Kritischen Urteilskraft*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Boudon, R. (1977). *Effets pervers et ordre social*. Paris: PUF.
- Boudon, R. (1980). *Die Logik des gesellschaftlichen Handelns: Eine Einführung in die soziologische Denk- und Arbeitsweise*. Neuwied: Luchterhand.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Cambridge: Polity Press.
- Burt, R. S. (1992). *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, J. S. (1986). Social Theory, Social Research, and a Theory of Action. *American Journal of Sociology*, 91(6), 1309–1335.
- Coleman, J. S. (1994). *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Eisenstadt, S. N. (1963). *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*. New York: Free Press.
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. Oxford: Basil Blackwell.
- Esser, H. (1993). *Soziologie: Allgemeine Grundlagen*. Frankfurt / New York: Campus Verlag.
- Foucault, M. (2007). *The order of things: An archeology of the human sciences*. New York: Routledge.
- Garfinkel, H. (2002). *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.

⁵ V kolektivních akcích konfliktní povahy se nemusí jednat pouze o otázku distribuce vzácných či nedostatkových zdrojů a statků, ale také o přinucení lidských skupin k tomu, aby dodržovaly určitý mocensky nastolený řád, jeho pravidla, hodnoty a normy.

- Gellner, E. (1988). *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History*. London: Collins Harvill.
- Giddens, A. (1997). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley / Los Angeles: University of California Press.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Granovetter, M. (1974). *Getting A Job: A Study of Contacts and Careers*. Chicago: University of Chicago Press.
- Habermas, J. (1981a). *Theorie des kommunikativen Handelns, Band 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1981b). *Theorie des kommunikativen Handelns, Band 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Homans, G. C. (1961). *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lévi-Strauss, C. (1986). *Structural Anthropology*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Malinowski, B. (1990). The Group and the Individual in Functional Analysis. In P. Colomy (ed.), *Functional Sociology* (s. 3–29). Aldershot: Edward Elgar.
- Mann, M. (2012). *The Source of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge / New York: Cambridge University Press.
- Mead, G. H. (1967). *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Edited by C. W. Morris. Chicago: University of Chicago Press.
- Mills, C. W. (1967). *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Münch, R. (1987). *Theory of Action: Towards a New Synthesis Going Beyond Parsons*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Parsons, T. (1966). *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
- Parsons, T. (1966). *The Social System*. New York: The Free Press.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1990): On the Concept of Function in Social Science. In P. Colomy (ed.), *Functional Sociology* (p. 30–38). Aldershot: Edward Elgar.
- Schütz, A. (1960). *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: Eine Einleitung in die Verstehende Soziologie*. Wien: Springer Verlag.
- Šubrt, J. (2015). *Individualismus a holismus v sociologii: Jak překonat teoretické dilema?* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Šubrt, J. (2019). *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory*. Bingley: Emerald.
- Tilly, Ch. (1990). *Coercion, Capital and European States, AD 900-1990*. Malden / Oxford: Blackwell.
- Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.